

PAWEŁ PRYT

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-4235-8006](https://orcid.org/0000-0002-4235-8006)

PPRYTP@GMAIL.COM

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
Wydział Humanistyczny
Instytut Historii

Reformy agrarne w Drugiej Rzeczypospolitej na przykładzie ordynacji chroberskiej

Agrarian Reforms in the Second Polish Republic
as Exemplified by the Chroberz Entailed Estate

Streszczenie: Reformy agrarne były jednym z wielu problemów, przed jakimi stanęło odrodzone w 1918 r. państwo polskie. Przeprowadzana w Drugiej Rzeczypospolitej modernizacja rolnictwa nie dotyczyła jedynie kwestii zaspokojenia „głodu ziemi” wśród ludności wiejskiej czy racjonalizacji prowadzonej na terenie kraju gospodarki rolnej, ale była także związana z potrzebą ujednolicenia stosunków agrarnych, wynikającą z dziedzictwa trzech zaborów w poszczególnych częściach państwa. Sztandarowymi przedsięwzięciami były reformy rolne realizowane na podstawie ustaw z 1920 r. oraz 1925 r., wśród kwestii do rozwiązania znajdowały się także te związane z likwidacją serwitutów czy komasacją gruntów. Prowadzone prace parcelacyjne przyspieszył wielki kryzys gospodarczy lat 1929–1935, którego negatywne skutki starano się niwelować poprzez parcelację prowadzoną na podstawie ustawy o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań z 1932 r. Sytuacja w będącej przedmiotem rozważań ordynacji chroberskiej była, podobnie jak w innych tego typu majątkach, nieco inna od większości ziemskich posiadłości. Grunty ordynackie w dobie dwudziestolecia międzywojennego w dalszym ciągu zgodnie z prawem były niezbywalne (nie zostały objęte literą ustawodawstwa z 1920 r.), co w obliczu ciężącego na majątku długu wymuszało na właścicielach zakulisowe zabiegi wśród elit politycznych.

Słowa klucze: ordynacja chroberska, reforma rolna, parcelacja oddłużeniowa, serwituty

Summary: Agrarian reforms were one of the many problems facing the Polish state following its rebirth in 1918. The modernisation of agriculture in the Second Polish Republic was driven not only by the need to satisfy a “hunger for land” among the rural population or to rationalise farming in the country, but also by the need to harmonise agrarian relations in parts of the country that had been under the rule of different foreign powers. The flagship undertakings were agricultural reforms implemented under the acts of 1920 and 1925. Issues to be resolved included the abolition of servitudes, and land consolidation. Subdivision work was accelerated by the great economic crisis of 1929–1935, whose negative effects the authorities attempted to alleviate through subdivision carried out under the 1932 Act on facilitating the repayment of onerous debts. The situation in the Chroberz entailed estate examined here was, as in other such estates, somewhat different than in most landed estates. As entailed land was still legally inalienable in the interwar period (it was not covered by the 1920 legislation) and the estate was burdened with debt, the owners were forced to resort to behind-the-scenes dealings with the political elites.

Keywords: Chroberz entailed estate, agricultural reform, debt-relief subdivision, servitudes

Uwagi wstępne

Celem niniejszego artykułu jest próba ukazania problematyki reform agrarnych realizowanych w Drugiej Rzeczypospolitej na przykładzie należącej do margrabiów Wielopolskich ordynacji chroborskiej¹, która będąc jednym z największych majątków ziemskich centralnej Polski, może stanowić egzemplifikację zjawisk dotyczących większą własność ziemską znajdującą się na obszarze byłego zaboru rosyjskiego. Podjętą tematyką zajmowała się dotychczas sygnalnie Małgorzata Przeniosło narkreślająca kwestię parcelacji przeprowadzanej na podstawie ustaw o wykonaniu reformy rolnej z 1925 r.² oraz o spłacie uciążliwych zobowiązań z 1932 r.³ przy próbach

1 Latyfundium zostało ustanowione w 1601 r. przez braci Zygmunta oraz Piotra Myszkowskich. W wyniku śmierci bez pozostawienia potomka w 1727 r. Józefa Władysława Myszkowskiego majątek przeszedł w ręce spokrewnionej z rodem fundatorów rodziny Wielopolskich. Powoduje to występowanie w literaturze trzech nazw używanych zamiennie dla określenia majoratu: ordynacja Myszkowskich, ordynacja pińczowska oraz ordynacja chroborska. Pierwsza nazwa odnosi się do nazwiska fundatorów, druga do miasta Pińczowa, będącego historycznym centrum fideikomisu, zaś trzecia do miejscowości Chroberz, będącej od 1813 r. (kiedy to utracono Pińczów) centrum zarządzanego przez Wielopolskich latyfundium.

2 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DURP) 1926, nr 1, poz. 1, Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej.

3 Ibidem, 1932, nr 25, poz. 221, Ustawa z dnia 12 marca 1932 r. o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań, obciążających gospodarstwa rolne.

ukazania kondycji ekonomicznej badanego majątku w dobie międzywojnia⁴. Z tego względu artykuł ma charakter rekonesansu mającego określić kierunek zagadnień badawczych wymagających dalszych, pogłębionych analiz.

Podstawę źródłową artykułu stanowiły jednostki podworskiego archiwum Wielopolskich, tworzące Archiwum Ordynacji Myszkowskich zdeponowane w Archiwum Państwowym w Kielcach, zawierające informacje dotyczące m.in. sytuacji finansowej majątku. Wykorzystano także dokumentację tworzoną przez Okręgowy Urząd Ziemski w Kielcach, Powiatowy Urząd Ziemski w Pińczowie, Urząd Wojewódzki Kielecki I, Wojewódzkie Biuro do spraw Finansowo-Rolnych w Kielcach oraz Państwowy Bank Rolny. Oddział w Krakowie, które zawierają materiały dotyczące realizowanych w Drugiej Rzeczypospolitej reform agrarnych.

Modernizacja rolnictwa była jednym z problemów, przed jakim stanęło odrodzone państwo polskie. Wśród zagadnień społecznych kwestia ta, ze względu na duży odsetek ludności wiejskiej, była jedną z najistotniejszych. Odziedziczone po dobie zaborów różne systemy regulujące kwestie agrarne oraz wynikająca z nich dysproporcja w jakości gospodarowania stawiała przed odrodzoną Polską wyzwanie dotyczące także kwestii uniformizacji zastanych w rolnictwie stosunków w każdej z byłych dzielnic zaborczych⁵. Będąca przedmiotem rozważań ordynacja chrobberska, znajdująca się na terenie ziem byłego zaboru rosyjskiego, wchodziła w dobę międzywojnia z negatywnymi skutkami dziedziczonymi po czasach carskich. Późna, realizowana odgórnie reforma uwłaszczeniowa 1864 r., mająca uzdrowić kwestie agrarne na królewickiej wsi nie rozwiązała problemu „głodu ziemi” wśród chłopów czy będących powodem animozji, na linii właściciele dóbr – włościanie, serwitutów.

Analizowany majątek chrobberski zarządzany w dobie międzywojnia przez margrabiego Aleksandra Erwina Wielopolskiego (1875–1937)⁶, a następnie jego syna

4 M. Przeniosło, *Trudności finansowe ordynacji Myszkowskich w okresie międzywojennym*, [w:] *Szlachta i ziemianie między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2008, s. 249–259; eadem, *Sytuacja materialna Wielopolskich z Chrobrza w latach 1918–1939*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2008, t. 5, s. 50–65.

5 M. Błąd, *Sto lat reform agrarnych w Polsce*, Warszawa 2019, s. 35.

6 Aleksander Erwin Wielopolski (1875–1937) – prezes Nadnidziańskiego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej, wiceprezes Towarzystwa Wyścigów Konnych w Piotrkowie Trybunalskim, prezes Klubu Jeździeckiego w Warszawie, członek Towarzystwa Zachęty do Hodowli Koni w Warszawie, przewodniczący Powiatowego Komitetu Obrony Państwa w Pińczowie w czasie wojny polsko-bolszewickiej, prezes zarządu Towarzystwa Akcyjnego Fabryk Cukru i Rafinerii „Łubna i Szreniawa”. Zob.: M.B. Markowski, *Wielopolski Aleksander Erwin*, [w:] *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2: 1795–1918, red. J. Szczepański, Kielce 2009, s. 488.

Zygmunta Konstantego (1901–1971)⁷ był ordynacją rodową, co wpływało na specyficzny stan prawny należących do Wielopolskich dóbr. W Drugiej Rzeczypospolitej ten typ majątków, dziedzicząc spuściznę epoki staropolskiej i następnie czasów zaborów, wciąż zgodnie z prawem był niezbywalny. Oddziaływało to na właścicieli majoratów, niemogących dokonywać swobodnego obrotu ziemią w celu racjonalizacji gospodarki czy niwelacji długów, ale także na kształt dokonywanych w międzywojniu reform agrarnych.

Znalazło to swój oddźwięk w brzmieniu ustawy o wykonaniu reformy rolnej z 1920 r., rozpoczynającej mającą usprawnić gospodarkę rolną w odrodzonej Polsce transformację stosunków agrarnych. Wskazany akt ustawodawczy nie odnosił się, ze względu na nakreślony specyficzny stan prawny, do ordynacji rodowych założonych przed 1888 r., w tym do majoratu chroberskiego. Co prawda, ordynacje były objęte literą ustawodawstwa z 1920 r., jednak zakładano rozpoczęcie prac parcelacyjnych od młodych majątków, ustanowionych już w czasach zaborów i założonych po 1888 r.⁸, podczas gdy należący do Wielopolskich fideikomis ufundowany został w początku XVII w.

Reforma rolna 1925 r.

Dla ziemiaństwa dokonująca się w dobie międzywojnia próba uzdrowienia stosunków agrarnych wiązała się z jednej strony z ubytkiem posiadanego areалу (tym samym niwelując m.in. szansę wielokierunkowego rozwoju gospodarstwa), z drugiej zaś otwierała, poprzez sprzedaż ziemi, perspektywę zredukowania zadłużenia, jakim często obarczone były majątki ziemiańskie. Kwestia ta dotyczyła także będącej przedmiotem rozważań ordynacji chroberskiej⁹, co wymusiło na jej właścicielach sprzedaż m.in. części zbiorów z bogatej biblioteki ordynackiej¹⁰. Nieobjęcie majątku

7 Zygmunt Konstanty Wielopolski (1901–1971) – uczestnik bitwy warszawskiej, uczestnik kampanii wrześniowej jako ppor. rezerwy 14. Pułku Ułanów Jazłowieckich, w czasie II wojny światowej więzień obozu koncentracyjnego KL Sachsenhausen oraz żołnierz Armii Krajowej; po II wojnie światowej zajmował się ogrodnictwem. Zob.: L. Narkowicz, *Wielopolski Zygmunt Konstanty*, [w:] *Ziemiańskie polscy XX wieku*, t. 10, Warszawa 2013, s. 134–136.

8 DURP, 1920, nr 70, poz. 462, Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej.

9 Wskazana kwestia wynikała ze zniszczeń spowodowanych I wojną światową, ale także z hiperinflacji lat 20. XX w. niepozwalającej na uzyskanie odpowiednich dochodów z czynszów dzierżawnych, zawieranych z większością nabywców jeszcze przed wybuchem konfliktu światowego lat 1914–1918. Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Archiwum Ordynacji Myszkowskich (dalej: AOM), sygn. 677, k. 13, Spis dzierżawców folwarków należących do ordynacji.

10 B. Szyndler, *Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej w Chrobrzu*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1974, nr 11, s. 178.

chroberskiego literą ustawodawstwa z 1920 r. w obliczu poszukiwania przez Wielopolskich nowych źródeł dochodu skutkowało rozpoczęciem przez ordynata zabiegów ukierunkowanych na znalezienie popleczników wśród polskich elit politycznych, co w zamyśle miało umożliwić zmianę prawa, oznaczającą możliwość zbywania gruntów należących także do ordynacji założonych przed 1888 r. Aleksander Erwin kontaktował się w tej sprawie w 1924 r. m.in. z ówczesnym premierem Władysławem Grabskim¹¹.

Bezpośrednio zabiegi ordynata chroberskiego zakończyły się niepowodzeniem, jednak niekorzystna z jego punktu widzenia sytuacja uległa zmianie w 1925 r. Wówczas ukazała się kolejna ustawa o wykonaniu reformy rolnej, tym razem obejmująca także ordynacje rodowe założone przed rokiem 1888¹². Należy jednak dodać, iż parcelacje części ziemi (122 ha) należące do ordynacji chroberskiej przeprowadzono już w 1922 r.¹³ Wykonane wówczas prace miały związek z koniecznością uzyskania środków na wprowadzoną przez ministra skarbu Jerzego Michalskiego nadzwyczajną daninę państwową, mającą na celu przywrócenie równowagi budżetowej¹⁴.

Wracając do prac parcelacyjnych przeprowadzanych na podstawie ustawy o wykonaniu reformy rolnej z 1925 r., grunty nią objęte były przedstawiane w początku każdego roku w rozporządzeniu zawierającym wykaz majątków podlegających przymusowemu wykupowi¹⁵. Przykładowo, w będącej przedmiotem rozważań ordynacji chroberskiej pierwszy wykaz, pochodzący ze stycznia 1926 r., objął 200 ha ziemi znajdującej się w następujących miejscowościach: Książ Wielki, Wrzosey, Opacz, Zygmuntów, Moczydło, Paulinów, Wielki Dwór oraz Głogowiany¹⁶. Z kolei drugi wykaz, opublikowany w styczniu 1927 r., obejmował 280 ha ziemi ordynackiej znajdujących się w Książu Wielkim (100 ha) oraz w Pińczowie (180 ha). Na marginesie, w spisie z 1927 r. znajdował się również leżący w pobliżu Sędziszowa Krzelów,

11 M. Przeniosło, *Trudności...*, s. 251–253.

12 DURP, 1926, nr 1, poz. 1, Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej.

13 Parcelacją objęto grunty znajdujące się w miejscowościach: Kozubów, Zagórzycze, Młodzawy Małe oraz Wojsławice. Zob.: APK, Powiatowy Urząd Ziemski w Pińczowie (dalej: PUZ), sygn. 282, k. 2–3, Akta w sprawie parcelacji częściowej ordynacji chroberskiej.

14 Zob.: M. Michalski, *Nadzwyczajna danina państwowa – jeden z elementów naprawy finansów publicznych II Rzeczypospolitej ministra skarbu Jerzego Michalskiego (1921/1922 r.)*, [w:] *Z dziejów historii podatków. Wybrane problemy*, red. K. Banaś, R. Stasiak, Łódź 2017, s. 75–87.

15 B. Gałka, *Ziemianie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 1999, s. 149–150.

16 DURP, 1926, nr 2, poz. 14, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 stycznia 1926 r. o ustaleniu na rok 1926 wykazu imiennego nieruchomości ziemskich, podlegających wykupowi przymusowemu.

gdzie przymusowemu wykupowi podlegało 40 ha. Należący do Alfreda Wielopolskiego, brata Aleksandra Erwina, majątek w XIX w. był własnością poprzedniego ordynata Zygmunta Andrzeja Wielopolskiego, jednak nie wchodził bezpośrednio w skład majoratu¹⁷.

Obok ziemi wskazanej w wykazie majątków publikowanych w „Dzienniku Ustaw” dochodziło także do parcelacji gruntów z inicjatywy samych właścicieli. Taki przypadek miał miejsce w należącym do Aleksandra Erwina majoracie, gdzie ordynat wystąpił w 1926 r. do Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kielcach z prośbą o parcelację 1,68 ha gruntów znajdujących się w folwarku podmiejskim w Pińczowie. W wyniku uzyskanej zgody obszar ten, za symboliczną kwotę 120 zł, stał się własnością Spółdzielni Mieszkaniowej Inteligencji Pracującej w Pińczowie i był przeznaczony pod budowę domów mieszkalnych¹⁸.

Realizowana reforma rolna zakładała wyłączenie spod obowiązku parcelacyjnego 180 ha użytków rolnych należących do jednego właściciela, w przypadku nieruchomości położonych w okręgach przemysłowych i podmiejskich obszar ten wynosił 60 ha, zaś w przypadku województw: nowogrodzkiego, poleskiego, wołyńskiego, w okręgu administracyjnym wileńskim, oraz w powiatach: grodzieńskim, wołkowyskim, białskim, białostockim i sokólskim, obszar ten został zwiększony do 300 ha¹⁹. W znajdującym się w województwie kieleckim majątku chroberskim wyłączenie spod obowiązku parcelacyjnego dotyczyło 180 ha gruntów rolnych. Z tego względu Okręgowy Urząd Ziemski w Kielcach zwrócił się w 1926 r. do właściciela majątku A.E. Wielopolskiego z prośbą o określenie obszaru, który zamierza wyłączyć na podstawie wskazanego kryterium. Ordynat chroberski zdecydował się na wyłączenie gruntów znajdujących się w Chrobrzu – miejscowości stanowiącej centrum majoratu. Spod obowiązku parcelacyjnego zostały wyłączone także inne nieruchomości stanowiące własność Aleksandra Erwina: zamek Mirów w Książu Wielkim wraz z lasem, stawami oraz młynem (220,65 ha), tartak w Książu Wielkim (25,63 ha), oraz lasy urządzone planem gospodarstwa leśnego zajmujące 1719,45 ha powierzchni²⁰.

W toku realizacji prac parcelacyjnych w kolejnych latach wyłączano następne obszary niepodlegające ustawie o wykonaniu reformy rolnej. W roku 1937 wyłączono z parcelacji 5 851 ha, z czego 4 947 ha zajmowały przestrzenie leśne. Na wyłączony

17 Ibidem, 1927, nr 2, poz. 13, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 stycznia 1927 r. o ustaleniu na rok 1927 wykazu imiennego nieruchomości ziemskich, podlegających wykupowi przymusowemu.

18 APK, Okręgowy Urząd Ziemski w Kielcach (dalej: OUZ), sygn. 3873, k. 1–2, Akta parcelacji nieruchomości ziemskiej Chroberz.

19 DURP, 1926, nr 1, poz. 1, Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej.

20 APK, OUZ, sygn. 4423, k. 27–45, Sprawa wyłączeń z art. 4 i 5 z dóbr Książ Wielki.

areal składały się, m.in. pokłady gipsu w Krzyżanowicach i kopalnia wapienia w Pińczowie²¹. Wyłączenie wskazanych obszarów wynikało z zapisów ustawy, która zakładała wyłączenie z prac parcelacyjnych, m.in. kamieniołomów oraz kopalni minerałów użytecznych²². Kolejne 1 430 ha spod litery parcelacji wyłączono w 1938 r.²³ Wyłączenia dokonano na podstawie art. 5 ustawy, który zakładał wyłączenie spod obowiązku parcelacyjnego obszarów niezbędnych dla utrzymania na odpowiedniej wysokości kultury rolnej w gospodarstwach zajmujących się wytwórczością nasienną lub hodowlaną, w gospodarstwach wyróżniających się w okolicy intensywnością produkcji oraz w gospodarstwach uprzemysłowionych²⁴. Wskazane działanie miało związek z realizowaną wówczas sztandarową inwestycją Drugiej Rzeczypospolitej – Centralnym Okręgiem Przemysłowym. Wynikało to z faktu, iż dobra ordynackie znalazły się w regionach surowcowym (pow. jędrzejowski) oraz przemysłu przetwórczego (pow. pińczowski)²⁵. To pozwalało snuć plany uczynienia z gospodarstwa rolnego, funkcjonującego w zarządzanym wówczas przez Z.K. Wielopolskiego majątku, dostarczyciela surowców do mających powstać w pobliżu zakładów przetwórczych. To zaś wymuszało zachowanie odpowiedniej przestrzeni rolnej, gwarantującej efektywne i wielokierunkowe gospodarowanie.

W przypadku wielkiej własności ziemskiej kolejną sprawą, poza wskazaniem obszarów niepodlegających obowiązkowi parcelacyjnemu, było uporządkowanie kwestii umów dzierżawnych. Te były rozwiązywane z zachowaniem rocznego okresu wypowiedzenia oraz odszkodowaniem dla dotychczasowych dzierżawców²⁶. Problem ten w przypadku wielkiej własności był powszechny, bowiem ze względu na rozległy do zarządzania obszar dzierżawa w Drugiej Rzeczypospolitej była typowym rozwiązaniem stosowanym w tego typu majątkach²⁷. Egzemplifikacją wskazanej tezy mogą być dane dotyczące omawianej ordynacji chroberskiej. W zarządzanym przez A.E. Wielopolskiego majątku wszystkie miejscowości objęte wykazem z 1926 r. znajdowały

21 APK, Urząd Wojewódzki Kielecki I (dalej: UWK I), sygn. 11065, k. 1–2, Sprawa wyłączeń z art. 4 i 5 w majątku Chroberz.

22 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Prezydium Rady Ministrów w Warszawie (dalej: PRM), sygn. 57, t. 2, k. 95, Projekt zmian i uzupełnień w ustawie 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej.

23 APK, UWK I, sygn. 11066, k. 21, Sprawa wyłączeń w majątku Chroberz.

24 DURP, 1926, nr 1, poz. 1, Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. ...

25 Poza wskazanymi w skład Centralnego Okręgu Przemysłowego wchodził także region aprowizacyjny.

26 APK, UWK I, sygn. 11066, k. 86, Sprawa wyłączeń w majątku Chroberz.

27 M. Kozaczka, *Ordynacja Zamojska 1919–1945*, Lublin 2003, s. 61–68.

się w latach 20. w dzierżawie²⁸. Kwestia ta była widoczna także m.in. w ordynacji zamajskiej, gdzie w 1924 r. w kluczach zwierzyńskim, księżpolskim oraz godziszowskim w dzierżawie znajdowało się 150 folwarków, zaś w połowie lat 30. w wyniku prac parcelacyjnych – jedynie 15²⁹.

Przechodząc do zagadnienia dotyczącego nabywców gruntów pochodzących z parcelacji, dotychczasowi właściciele zobowiązani byli w pierwszej kolejności do sprzedaży ziemi pracującym w majątkach robotnikom folwarcznym. Takie rozwiązanie miało na celu niedopuszczenie do sytuacji, w której dotychczasowi robotnicy na skutek realizowanej reformy stawali się bezrobotnymi, co w perspektywie oznaczało ich pauperyzację lub migrację do ośrodków przemysłowych. Pracujący dotychczas w majątkach objętych parcelacją w przypadku niezdecydowania się na nabycie ziemi, mieli zapewnioną odprawę, wynoszącą 2,5-krotność rocznej ordynarii³⁰. W ordynacji chroberskiej, poza pracującymi dotychczas w majątku robotnikami folwarcznymi, nabywcami ziemi pochodzącej z parcelacji byli także rolnicy bezrolni oraz małorolni³¹.

Nabywający grunty pochodzące z parcelacji mieli możliwość uzyskania kredytu udzielanego przez Państwowy Bank Rolny, którego głównym zadaniem było zabezpieczenie finansowe realizowanej w Polsce reformy rolnej³². Partycypujący w reformie chłopcy mieli możliwość uzyskania 30-letniego kredytu udzielonego w listach zastawnych oprocentowanych na 4,5%³³. W analizowanym majątku chroberskim umowy pomiędzy dotychczasowym właścicielem A.E. Wielopolskim a nabywcami gruntów konstruowane były w ten sposób, iż na cenę całościową parceli składały się: suma gwarantowana pożyczką, zadatek oraz pozostała część, która miała być spłacana przez kupujących, wahająca się w granicach 25–50% ceny całościowej³⁴. Ta zaś w części przypadków (m.in. robotników folwarcznych) mogła zostać osiągnięta poprzez uzyskanie dodatkowego kredytu udzielanego z zasobów funduszu zapomóg oraz z kredytu ulgowego, składającego się z budżetu Ministerstwa Reform Rolnych,

28 APK, AOM, sygn. 677, k. 1–3, Spis dzierżawców folwarków należących do ordynacji.

29 M. Kozaczka, *Ordynacja...*, s. 63.

30 AAN, PRM, sygn. 57, t. 2, k. 88–89, Projekt zmian i uzupełnień w ustawie 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej.

31 APK, AOM, sygn. 1427, k. 3–4, Parcelacja gruntów dóbr Książ Wielki.

32 Z. Ludkiewicz, *Podręcznik polityki agrarnej*, t. 1, Warszawa 1932, s. 253–254.

33 B. Gałka, op. cit., s. 140–141.

34 Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Państwowy Bank Rolny. Oddział w Krakowie (dalej: PBRKr), sygn. 1621, k. 1–591, Parcelacja majątku Książ Wielki; ibidem, sygn. 1624, k. 1–1050, Parcelacja majątku Książ Wielki; ibidem, sygn. 1625, k. 1–507, Parcelacja majątku Książ Wielki; ibidem, sygn. 1626, k. 1–1911, Parcelacja majątku Książ Wielki.

części zysków Państwowego Banku Rolnego, części zysków osiągniętych z parcelacji oraz z sum powstałych wskutek likwidacji funduszy specjalnych³⁵.

Przeciętna cena za 1 ha ziemi w drugiej połowie lat 20. XX w. wynosiła w skali kraju 1 707 zł, najdroższa notowana była w województwie krakowskim (przeciętnie 2 695 zł za 1 ha), z kolei najtańsza w województwie poleskim (przeciętnie 265 zł za 1 ha)³⁶. Na obszarze woj. kieleckiego, gdzie zlokalizowane były dobra ordynacji chroberskiej, przeciętna cena za 1 ha ziemi wahała się w przedziale 1 000 – 1 500 zł; w dobrach ordynackich przeciętne ceny za 1 ha ziemi rozpoczynały się od 1 121 zł, płaconych w Głogowianach, do 1 603 zł, które trzeba było zapłacić we Wrzosach. Czyniło to grunty należące do Aleksandra Erwina jednymi z najdroższych na obszarze woj. kieleckiego. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w warunkach bonitacyjnych powiatów związanych z ordynacją (tj. pow. pińczowskiego, jędrzejowskiego oraz miechowskiego), sprzyjających produkcji rolnej. W woj. kieleckim na przeciwnym biegunie znajdowały się powiaty uprzemysłowione, słabiej związane z gospodarką rolną, tj. pow. będziński, częstochowski czy kielecki, gdzie przeciętna cena za 1 ha ziemi wynosiła 600 zł³⁷. Spadek cen ziemi na części obszaru Drugiej Rzeczypospolitej zauważalny był w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego³⁸, choć nie było to widoczne w analizowanym majątku chroberskim. Wyjątkiem były grunty na terenie miasta Pińczowa, gdzie średnia cena ziemi w połowie lat 30. wynosiła 921 zł za 1 ha³⁹.

Wśród działek nabywanych z parcelacji dóbr ordynackich dominowały małe parcele, nieprzekraczające 5 ha powierzchni. Taka wielkość gospodarstw chłopskich w dobie dwudziestolecia międzywojennego była reprezentatywna dla rolnictwa woj. kieleckiego, co nie było zbieżne z ówczesnymi poglądami, iż skuteczną modernizację rolnictwa (tj. przejście przez właścicieli gospodarstw chłopskich części produkcji żywności obsługiwanej przez majątki ziemiańskie) może zapewnić jedynie istnienie dużych gospodarstw chłopskich, przekraczających 20 ha powierzchni⁴⁰. Podobnie przedstawiała się sytuacja także w innych parcelowanych majątkach, co wśród części elit rządowych powodowało obawy o doprowadzenie kraju do trudnej sytuacji

35 AAN, PRM, sygn. 57, t. 2, k. 102–103, Projekt ustawy w sprawie zmian i uzupełnień w ustawie 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej.

36 Z. Ludkiewicz, op. cit., s. 283–285.

37 W. Kawalec, *Kielecczyzna. Rozwój gospodarczy regionu*, Warszawa 1969, s. 49.

38 W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 103.

39 APK, AOM, sygn. 1425, k. 11–69, Dobra Pińczów – parcelacja gruntów.

40 W. Mich, *W obliczu wywłaszczenia. Kwestia reformy rolnej w publicystce ziemiańskiej 1918–1939*, Lublin 2001, s. 118.

żywnościowej spowodowanej nadmiernym uszczupleniem folwarków⁴¹. Należy dodać, iż część działek o małym areale (w ordynacji chroberskiej najmniejsza parcela miała 0,18 ha) było nabywanych z myślą o upełnorolnieniu posiadanych przez chłopów gospodarstw, co również było jednym z celów realizowanej reformy rolnej⁴². W woj. kieleckim, gdzie znajdowały się grunty ordynacji chroberskiej, było to działanie dominujące w trakcie realizowanej reformy; spośród nabywanych parceli na wskazanym obszarze na upełnorolnienie posiadanych gospodarstw przeznaczono ponad połowę (tj. 56%) nabytych gruntów⁴³.

Część partycypujących w realizacji reformy rolnej rolników zbywało nabyte grunty po zaledwie kilku latach, co wynikało z niemożności osiągnięcia korzystnych wyników finansowych, pozwalających na spłatę kredytu udzielanego na zakup pochodzącej z parcelacji ziemi. W ordynacji chroberskiej takie przypadki miały miejsce, m.in. w 1928 r. we Wrzosach, gdzie Wawrzyniec Matyskiewicz sprzedał Franciszkowi Kopciowi nabytą w 1926 r. parcelę o areale 5,13 ha za sumę 4 525 zł. Podobny przypadek miał miejsce także w Książu Wielkim. W stanowiącej centrum jednego z kluczowych ordynackich miejscowości nabytą w 1927 r. działkę Antoni Ptak zbył w roku 1929 Mariannie Molendzie⁴⁴.

Parcelacja oddłużeniowa 1932 r.

Osobną kwestią była parcelacja oddłużeniowa realizowana na podstawie ustawy o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań z 1932 r. Ta była wynikiem rozpoczętej w tym samym roku przez państwo akcji oddłużeniowej znajdujących się w fatalnej sytuacji finansowej majątków ziemskich, spowodowanej skutkami wielkiego kryzysu gospodarczego⁴⁵. W tym miejscu należy dodać, iż podobnie jak w latach 20., także na początku kolejnej dekady (w 1931 r.) Aleksander Erwin oraz Zygmunt Konstanty Wielopolsky kontaktowali się z przedstawicielami elit politycznych związanymi z Bezpartyjnym

41 M. Kozaczka, *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Rzeszów 1996, s. 55.

42 AAN, PRM, sygn. 57, t. 2, k. 93, Projekt ustawy w sprawie zmian i uzupełnień w ustawie 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej.

43 S. Iwaniak, *Reforma rolna w województwie kieleckim w latach 1944–1945*, Warszawa 1975, s. 30.

44 ANK, PBRKr, sygn. 1625, k. 25–26, Parcelacja majątku Książ Wielki.

45 Będąca przedmiotem rozważań ordynacja chroberska w 1932 r. w wyniku postępującego zadłużenia zagrożona była licytacją, której ostatecznie uniknięto. M. Przeniosło, *Trudności...*, s. 252–253.

Blokiem Współpracy z Rządem⁴⁶, lobbując na rzecz umożliwienia sprzedaży ziemi wchodzącej w skład ordynacji, a nieobjętej działaniami parcelacyjnymi prowadzonymi na podstawie ustawy o wykonaniu reformy rolnej z 1925 r. Podobnie jak poprzednio działania Wielopolskich bezpośrednio zakończyły się niepowodzeniem⁴⁷.

Nie można jednakże wykluczyć, iż zabiegi Wielopolskich miały pewien wpływ na brzmienie wskazanej ustawy z 1932 r., która objęła także ordynacje rodowe, co otwierało przed A.E. Wielopolskim oraz jego następcą Zygmuntem Konstantym perspektywę poprawy sytuacji finansowej majątku poprzez dalsze działania parcelacyjne. W myśl brzmienia ustawy właściciele nieruchomości ziemskich obciążeni narosłym w okresie kryzysu gospodarczego zadłużeniem, mieli możliwość redukcji zobowiązań, poprzez przeprowadzenie w swych dobrach parcelacji oddłużeniowej⁴⁸. W ordynacji chroberskiej zadłużenie wynosiło wówczas 1 939 679 zł, dla zlikwidowania którego parcelacją oddłużeniową objęto 1 120 ha ziemi. Parcelacja oddłużeniowa, podobnie jak ta realizowana na podstawie ustawy w wykonaniu reformy rolnej z 1925 r., była przeprowadzana stopniowo. Przykładowo, w omawianym majątku chroberskim w 1933 r. rozparcelowano 21,7 ha ziemi znajdującej się w Mysiauku – niewielkim folwarku połączonym administracyjnie z wsią Sadek. Za rozparcelowanie wskazanego obszaru ordynat chroberski otrzymał 34 092 zł, przy czym koszty parcelacyjne odliczone od tej kwoty wynosiły 4 091 zł⁴⁹.

Parcelacja oddłużeniowa była postrzegana przez właścicieli majątków ziemskich jako jeden ze sposobów poprawy kondycji ekonomicznej swych dóbr, z którego chętnie korzystano. Wśród ziemian posiadających swe dobra w bliskim sąsiedztwie ordynacji chroberskiej idea ta towarzyszyła także m.in. Zygmuntowi Fryczowi z nieodległych od ordynackiego Chrobrza Probołowic, czy Andrzejowi Deskurowi z Sancygniowa w pobliżu Pińczowa⁵⁰. Wracając do ordynacji chroberskiej,

⁴⁶ Kontaktowano się z radcą prawnym ordynacji zamojskiej Franciszkiem Paschalskim, Marianem Rudzińskim, ordynatem ołyckim Januszem Radziwiłłem oraz Wacławem Karwackim (ze względu na jego bliskie stosunki z prezesem BBWR Walerym Sławkiem). Eadem, *Aktywność polityczna i społeczna Wielopolskich z Chrobrza i Potockich z Chrzęstowa (informacje w korespondencji rodzinnej z lat 1905–1939)*, [w:] *Społeczeństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008, s. 251–252.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ DURP 1932, nr 25, poz. 221, Ustawa z dnia 12 marca 1932 r. o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań, obciążających gospodarstwa rolne.

⁴⁹ APK, Wojewódzkie Biuro do spraw Finansowo-Rolnych w Kielcach (dalej: WBFR), sygn. 222, k. 10, k. 151–152, 302–303, 371, Majątek Chroberz.

⁵⁰ E. Majcher-Ociesa, *Znaczenie obrotu ziemią w życiu codziennym ziemiaństwa w województwie kieleckim w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Z życia codziennego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak,

z przeznaczonych do parcelacji 1 120 ha do 1936 r. przewłaszczone 414 ha, za co uzyskano 458 721 zł⁵¹. W tym samym roku otrzymano zgodę na parcelację kolejnych 900 ha, o którą wystąpiono w 1935 r.⁵² Parcelację oddłużeniową po śmierci w 1937 r. A.E. Wielopolskiego kontynuował jego następca i – jak się okazało – ostatni ordynat chroberski, Zygmunt Konstanty. Do 1 i 1938 r. zrealizowano przewłaszczenie 950 ha gruntów znajdujących się Chrobrzu oraz Mierzawie, zaś kolejne 793 ha objęte były pracami parcelacyjnymi⁵³.

Podobnie jak w przypadku parcelacji przeprowadzanej na podstawie ustawy o wykonaniu reformy rolnej z 1925 r., wśród nabywanych działek na podstawie ustawy o spłacie uciążliwych zobowiązań dominowały małe przestrzenie, średnio wynoszące około 1 ha⁵⁴. Tendencja ta utrzymywała się przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. Znajduje to potwierdzenie w danych pochodzących z końca tego okresu dotyczących wielkości gospodarstw znajdujących się w Chrobrzu – centrum ordynacji. W miejscowości 93% gospodarstw nie przekraczało wówczas 5 ha, z czego 30% zajmowały parcele o areale dochodzącym do 1 ha⁵⁵.

Likwidacja serwitutów

W odrodzonym państwie polskim, poza pracami parcelacyjnymi prowadzonymi na podstawie ustaw o wykonaniu reformy rolnej z 1925 r. oraz o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań z 1932 r., podejmowano także inne kroki mające na celu przekształcenie systemu agrarnego. Problematiczną kwestią na terenie byłego zaboru rosyjskiego, gdzie znajdowały się grunty ordynacji chroberskiej, pozostawało archaiczne w dobie dwudziestolecia międzywojennego prawo serwitutowe, będące powodem zatargów pomiędzy chłopami a rolnikami od czasów carskiego dekretu uwłaszczeniowego z 1864 r.⁵⁶

J. Pielas, Kielce 2010, s. 135; S. Deskur, *Deskur Andrzej*, [w:] *Ziemiaństwo polscy XX wieku*, t. 2, Warszawa 1994, s. 29–30.

51 APK, WBFR, sygn. 222, k. 9–42, Majątek Chroberz.

52 M. Nowak, *Zmierzch ekonomiczny Ordynacji Myszkowskiej margrabiów Wielopolskich w XIX–XX wieku*, [w:] *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku. Postacie i legendy – Działalność i pamięć – Majątki rodowe i ich znaczenie*, red. N. Kasparek, T. Zych, R. Pawłoszek, Olsztyn 2017, s. 249.

53 APK, UWK I, sygn. 10734, k. 3–8, Sprawa parcelacji ordynacji chroberskiej.

54 Ibidem, WBFR, sygn. 222, k. 151–152, Majątek Chroberz.

55 Ibidem, UWK I, sygn. 11067, k. 9, Sprawa wyłączeń z art. 5 w majątkach Chroberz, Kożubów, Książ Wielki.

56 M. Błąd, op. cit., s. 104.

Likwidacja serwitutów na terenie byłego zaboru rosyjskiego została przeprowadzona na podstawie ustawy o likwidacji serwitutów na terenie b. Królestwa Kongresowego z 1920 r.⁵⁷ Wskazany akt prawny zakładał likwidację serwitutów poprzez dobrowolne umowy lub w razie braku porozumienia – z urzędu⁵⁸. W ordynacji chrobberskiej, gdzie problem własności wspólnej dotyczył siedmiu miejscowości (Chroberz, Kozubów, Młodzawy Duże, Młodzawy Małe, Sadek, Wojsławice i Zagórzycze), zwykle stosowano drugą możliwość. Powodem, przez który ordynat chrobberski i okoliczni chłopcy nie byli w stanie osiągnąć konsensusu, były za wysokie z punktu widzenia Wielopolskiego wymagania stawiane przez tych drugich. Problem ten spotykany był także w innych majątkach, m.in. w ordynacji zamojskiej, gdzie dochodziło nawet do przypadków zrywania przez chłopów umów i domagania się zwiększenia wynagrodzenia⁵⁹.

Przedstawiając problem likwidacji serwitutów w poszczególnych miejscowościach ordynackich można przywołać Zagórzycze, gdzie włościanie żądali przekazania im 28 ha pastwiska oraz 84 ha przestrzeni leśnej, co w tym przypadku stanowiło całą własność wspólną z dworem. A.E. Wielopolski zgadzał się na przekazanie wsi pastwiska – problemem była jednak przestrzeń leśna. W zamian za nią, ordynat oferował grunt orny o powierzchni 8,4 ha. Wobec braku porozumienia, sprawą zajęli się urzędnicy, którzy przygotowali projekt zakładający przekazanie mieszkańcom wsi całości pastwiska oraz 34 ha gruntów orných wyłączonych z folwarku Teresów, jako rekompensatę za przestrzeń leśną⁶⁰.

Z kolei w Wojsławicach sprawa dotyczyła zniesienia prawa do pobierania drewna z lasu w wymiarze 18 fur drewna opałowego rocznie oraz po jednym drzewie budulcowym rocznie. W zamian włościanie żądali przekazania im 2,8 ha na osadę, przy proponowanych przez margrabiego 1,4 ha. W przygotowanym projekcie przymusowej likwidacji serwitutów chłopcy, w zależności od klasy gleby⁶¹, otrzymali od 1,5 ha do 2 ha gruntów zlokalizowanych we wsi Aleksandrów, co oznaczało dla całej wsi 55 ha ziemi o wartości 181 560 zł⁶².

57 DURP, 1920, nr 42, poz. 249, Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. o likwidacji serwitutów na terenie b. Królestwa Kongresowego.

58 W. Roszkowski, op. cit., s. 26–27.

59 A. Koprukowniak, *Likwidacja serwitutów w ordynacji zamojskiej*, „Rocznik Lubelski” 1960, t. 3, s. 233.

60 APK, OUZ, sygn. 1130, k. 2–63, Sprawa likwidacji przymusowej serwitutów wsi Zagórzycze.

61 Serwituty likwidowano w ten sposób, aby uzyskane przez chłopów grunty odpowiadały wartości utraconych serwitutów.

62 APK, OUZ, sygn. 1129, k. 13–36, Sprawa przymusowej likwidacji serwitutów wsi Wojsławice.

Podczas akcji likwidowania serwitutów w ordynacji chroberskiej nietypowy przypadek miał miejsce w Sadku. W tej miejscowości doszło w 1886 r. do likwidacji serwitutów na podstawie dobrowolnej umowy pomiędzy włościanami, a Zygmuntem Andrzejem Wielopolskim (ojcem Aleksandra Erwina), co zatwierdzono w 1888 r. Dobrowolnej umowy nie podpisał tylko jeden mieszkaniec wsi Marcin Strączek. W 1926 r. władze powróciły do praw sukcesorów. Wówczas spadkobierca Marcina, Michał Strączek, zażądał za zniesienie prawa do pobierania 18 fur drewna opałowego oraz jednego drzewa budulcowego rocznie przestrzeń leśną wynoszącą 1,12 ha oraz 3,4 ha ziemi, zaś Wielopolski proponował mu 2,2 ha ziemi. Ostatecznie, na podstawie projektu przymusowej likwidacji serwitutów, Strączek otrzymał grunt orny o areale proponowanym przez ordynata – 2,2 ha⁶³.

Casus wsi Sadek nie był odosobniony. Podobne zdarzenie miało miejsce także w Młodzawach Dużych, gdzie z całą wsią, poza jednym wyjątkiem, zawarto porozumienie o dobrowolnej likwidacji serwitutów leśnych w 1909 r. W tym przypadku Jan Wiśniosz, spadkobierca Marcina Wiśniosza, był zainteresowany otrzymaniem w zamian gruntu o nieokreślonym areale, ale położonym w pobliżu stacji kolejowej w Pińczowie. Do porozumienia nie doszło, gdyż na atrakcyjną lokalizację nie zgadzała się z kolei administracja ordynacka. W późniejszym czasie J. Wiśniosz zmienił swoje żądanie, oczekując 3 ha gruntu ornego wobec proponowanych 2 ha przez ordynację. W tym przypadku zajmujący się sprawą komisarz zarządził na rzecz mieszkańca wsi areal mniejszy od proponowanego przez pełnomocnika Wielopolskiego i wynoszący 1,7 ha gruntu ornego położonego w Młodzawach⁶⁴.

W ordynacji chroberskiej zdarzały się także miejscowości, gdzie dochodziło do zawierania dobrowolnych umów. W stanowiącym centrum majoratu Chrobrzu z właścicielami 64 gospodarstw (spośród 68) serwituty zlikwidowano jeszcze w czasach carskich w 1911 r. Z pozostałych czterech właścicieli dwaj osiągnęli porozumienie z margrabią. Dwaj pozostali nie zgadzali się na proponowany im przez ordynata grunt o powierzchni 1,4 ha, domagając się po 2,8 ha za zniesienie prawa do pobierania rocznie 18 fur drewna opałowego oraz 1 drzewa budulcowego. W tym przypadku utworzony przez komisarza projekt przymusowej likwidacji serwitutów był bliski proponowanemu przez A.E. Wielopolskiego, na jego podstawie chłopci otrzymali po 1,5 ha gruntu ornego⁶⁵.

63 Ibidem, sygn. 1122, k. 12–27, Sprawa likwidacji serwitutów wsi Sadek.

64 Ibidem, sygn. 1109, k. 2–24, Sprawa likwidacji serwitutów wsi Młodzawy Duże.

65 Ibidem, sygn. 1091, k. 6–95, Sprawa likwidacji serwitutów wsi Chroberz; ibidem, sygn. 1093 k. 5–7, Sprawa likwidacji dobrowolnej serwitutów wsi Chroberz; ibidem, sygn. 1094, k. 7–8, Sprawa likwidacji przymusowej serwitutów wsi Chroberz; APK, PUZ, sygn. 167, k. 9–10, Sprawa likwidacji serwitutów w trybie przymusowym osad tabelowych nr 31 i 48 wsi Chroberz.

Osobną kwestią pozostawała konieczność przeprowadzenia komasacji gruntów, podejmowana w celu likwidacji zjawiska szachownicy pól, objawiającego się w podziale ziemi tworzącej gospodarstwa na kilka parceli. W ordynacji chroberskiej działania w tym zakresie były podejmowane równolegle z pracami mającymi na celu likwidację serwitutów i były przeprowadzane w następujących miejscowościach ordynackich: Młodzawy Duże, Sadek, Zagórzycze i Wojsławice⁶⁶. Wskazany problem był charakterystyczny dla rolnictwa w całym woj. kieleckim i dotyczył około połowy gospodarstw znajdujących się na omawianym obszarze. Był obecny również, m.in. w drugiej ordynacji na terenie woj. kieleckiego – majoracie Kazimierza Wielka należącym do Leona Łubieńskiego⁶⁷.

Podsumowanie

Na zakończenie podsumujemy wpływ realizowanych w Drugiej Rzeczypospolitej reform agrarnych na stan ordynacji chroberskiej. W 1938 r. areał majoratu wynosił 8 541 ha⁶⁸. Punktem wyjścia był areał wynoszący w 1926 r. 11 193 ha, oznaczało to zatem regres powierzchni dóbr ordynackich o 24%. W wyniku prowadzonych prac parcelacyjnych powierzchnia ordynacji uszczuplała się głównie o grunty orne, co skutkowało zwiększeniem udziału powierzchni leśnej z 51% ogólnego areału w roku 1921 do 58% w roku 1936⁶⁹. Podobnie było w innych polskich ordynacjach rodowych. Przykładowo w należącej do Alfreda hr. Potockiego ordynacji łańcuckiej w 1918 r. grunty orne zajmowały 26% powierzchni, podczas gdy do 1933 r. wskaźnik ten zmalał do 15%⁷⁰. Jak wspomniano, dla ziemiaństwa prowadzone prace parcelacyjne były jednym ze sposobów zmniejszenia zadłużenia spowodowanego stratami wynikłymi podczas działań wojennych lat 1914–1918, następnie narosłego w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego lat 1929–1935. W ordynacji chroberskiej przyniosło to pozytywny skutek (należy pamiętać, iż parcelacji towarzyszyły inne podejmowane w tym celu kroki), objawiający się w zmniejszeniu zadłużenia z sumy 1 939 679 zł w roku 1932 do około 870 tys. zł notowanych pod koniec dwudziestolecia międzywojennego⁷¹.

⁶⁶ *Kielecki Dziennik Wojewódzki* 1930, nr 5, poz. 38, Ogłoszenie Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kielcach z dnia 16 stycznia 1930 r. o scaleniu gruntów wsi Młodzawy Duże, gm. Chroberz, pow. pińczowskiego.

⁶⁷ M. Kozaczka, *Gospodarka...*, s. 33.

⁶⁸ APK, UWK I, sygn. 11066, k. 10–11, Sprawa wyłączeń w majątku Chroberz.

⁶⁹ APK, OUZ, sygn. 4423, k. 174, Sprawa wyłączeń z art. 4 i 5 z dóbr Książ Wielki.

⁷⁰ M. Kozaczka, *Gospodarka...*, s. 52.

⁷¹ M. Nowak, dz. cyt., s. 250.

Należy także dodać, iż prowadzone prace parcelacyjne przynosiły pośrednio wymierne korzyści także dla chłopów bezpośrednio w nich nie partycypujących. Potwierdzeniem wskazanej tezy mogą być dane dotyczące omawianej ordynacji chroberskiej, pochodzące z 1933 r. W analizowanym majątku pozyskane wówczas z parcelacji fundusze przeznaczono, m.in. na regulację zaległych wobec pracowników rolnych pensji⁷². Ich niewypłacanie, spowodowane skutkami wielkiego kryzysu gospodarczego, doprowadzało do pauperyzacji tej części społeczeństwa, pośrednio zahamowanej poprzez prowadzone działania parcelacyjne.

Podsumowując problematykę reform agrarnych realizowanych w ordynacji chroberskiej w dobie dwudziestolecia międzywojennego, w wyniku działań parcelacyjnych prowadzonych na podstawie ustaw o wykonaniu reformy rolnej z 1925 r. oraz o spłacie uciążliwych zobowiązań z 1932 r. nabywano zwykle działki o małym areale, często z zamiślem upełnorolnienia posiadanych gospodarstw, co było zbieżne z działaniami podejmowanymi także w innych miejscowościach woj. kieleckiego. W przypadku części nabywców działki po kilku latach były sprzedawane, co może świadczyć o niemożności regulacji kredytu udzielanego przez Państwowy Bank Rolny.

Innymi kwestiami związanymi z modernizacją rolnictwa w Drugiej Rzeczypospolitej były likwidacja serwitutów oraz komasacja gruntów. W ordynacji chroberskiej nie dochodziło do zawierania dobrowolnych umów, co wynikało ze zbyt dużych rozbieżności pomiędzy propozycjami A.E. Wielopolskiego a oczekiwaniami chłopów. Równolegle przeprowadzano akcję komasacji gruntów likwidując w ten sposób szachownicę pól, wpływając negatywnie na ekonomikę prowadzonych gospodarstw chłopskich.

Powyższy artykuł nie wyczerpuje wszystkich wątków prowadzonych w dobrach ordynacji chroberskiej w dobie międzywojnia reform agrarnych. Systematyzuje poszczególne płaszczyzny podjętej tematyki, wskazując na dalsze, szczegółowe badania źródłowe.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Prezydium Rady Ministrów

Archiwum Narodowe w Krakowie

Państwowy Bank Rolny. Oddział w Krakowie

72 APK, WBFR, sygn. 222, k. 336–347, Majątek Chroberz.

Archiwum Państwowe w Kielcach

Archiwum Ordynacji Myszkowskich

Okręgowy Urząd Ziemski w Kielcach

Powiatowy Urząd Ziemski w Pińczowie

Urząd Wojewódzki Kielecki I

Wojewódzkie Biuro do spraw Finansowo-Rolnych w Kielcach

Źródła drukowane

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1920, 1926, 1927, 1932

Kielecki Dziennik Wojewódzki 1930

Literatura

Błąd M., *Sto lat reform agrarnych w Polsce*, Warszawa 2019.

Deskur S., *Deskur Andrzej*, [w:] *Ziemianie polscy XX wieku*, t. 2, Warszawa 1994.

Gałka B., *Ziemianie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 1999.

Iwaniak S., *Reforma rolna w województwie kieleckim w latach 1944–1945*, Warszawa 1975.

Kawalec W., *Kieleccyzna. Rozwój gospodarczy regionu*, Warszawa 1969.

Koprucki A., *Likwidacja serwitutów w ordynacji zamojskiej*, „Rocznik Lubelski” 1960, t. 3.

Kozaczka M., *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Rzeszów 1996.

Kozaczka M., *Ordynacja Zamojska 1919–1945*, Lublin 2003.

Ludkiewicz Z., *Podręcznik polityki agrarnej*, t. 1, Warszawa 1932.

Majcher-Ociesa E., *Znaczenie obrotu ziemią w życiu codziennym ziemiaństwa w województwie kieleckim w dwudziestolecie międzywojennym*, [w:] *Z życia codziennego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2010.

Markowski M.B., *Wielopolski Aleksander Erwin*, [w:] *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2: 1795–1918, red. J. Szczepański, Kielce 2009.

Mich W., *W obliczu wywłaszczenia. Kwestia reformy rolnej w publicystyce ziemiańskiej 1918–1939*, Lublin 2001.

Michalski M., *Nadzwyczajna danina państwowa – jeden z elementów naprawy finansów publicznych II Rzeczypospolitej ministra skarbu Jerzego Michalskiego (1921/1922 r.)*, [w:] *Z dziejów historii podatków. Wybrane problemy*, red. K. Banaś, R. Stasiak, Łódź 2017.

Narkowicz L., *Wielopolski Zygmunt Konstanty*, [w:] *Ziemianie polscy XX wieku*, t. 10, Warszawa 2013.

Nowak M., *Zmierzch ekonomiczny Ordynacji Myszkowskiej margrabiów Wielopolskich w XIX–XX wieku*, [w:] *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku. Postacie i legendy – Działalność i pamięć – Majątki rodowe i ich znaczenie*, red. N. Kasperek, T. Zych, R. Pawłówek, Olsztyn 2017.

Przeniosło M., *Aktywność polityczna i społeczna Wielopolskich z Chrobrza i Potockich z Chrzęstowa (informacje w korespondencji rodzinnej z lat 1905–1939)*, [w:] *Społeczeństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008.

Przeniosło M., *Sytuacja materialna Wielopolskich z Chrobrza w latach 1918–1939*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” 2008, t. 5.

Przeniosło M., *Trudności finansowe ordynacji Myszkowskich w okresie międzywojennym*, [w:] *Szlachta i ziemianie między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2008.

Roszkowski W., *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986.

Szyndler B., *Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej w Chrobrzu*, „*Rocznik Biblioteki Narodowej*” 1974, nr 11.